Nyirkos István

A névrövidülés hangszerkezeti és egyes morfológiai típusai a magyar helynevekben

1. A nyelvi formák, szerkezetek rövidülése általános jelenség a nyelvekben, így a magyar nyelvben is, akár a hangtan különféle területeire, akár a szótan, a morfológia vagy a szintaxis világára gondolunk (lásd E. ABAFFY 1974: 430–1), illetve a nyelvi kifejező eszközökre épülő névtan jelenségeire. Számomra úgy tűnik azonban, hogy a rövidülés területei mintha gazdagabb változatokat mutatnának a névtan területén, különösen ha a személyneveket is vizsgálat alá vesszük, tudniillik annyira szerteágazó lehetőségeket, variánsokat észlelünk. Éppen ezért lássuk a névrövidülés egyes típusait!

2. Mindenekelőtt a rövidülés, lekopás, kopás jelenségeire kell gondolnunk. Ennek a nyelvben két nagy csoportja van: az e l l i p s z i s és a r e d u k c i ó. Ez alkalommal természetesen nem lehet célunk a két jelenség részletesebb tárgyalása, már csak azért sem, mert az ide sorolható jelenségekkel korábban több kutató is foglalkozott. INCZEFI GÉZA mellett főképpen HOFFMANN ISTVÁN és TÓTH VALÉRIA kutatásaira gondolunk. Az említett kutatások kimondottan névrendszertani szempontból vizsgálják a jelenséget. TÓTH VALÉRIÁval egyetértve (2008a: 96) azonban elmondható, hogy ez a jelenség korántsem egységes és egyértelmű. Újabban BALÁZS GÉZA (1997), korábban INCZEFI GÉZA (1972) pedig általában a r ö v i d ü l é s r ő l (e l í z i ó r ó l) írván tesz említést a szerintünk a redukció körébe tartozó névváltoz(tat)ásokról. Megemlítjük még, hogy a r ö v i d í t é s elnevezést használja SZATHMÁRI ISTVÁN (1989: 225) az olyan esetekre, mint *Kisújszállás > Kisúj, Kisujj; Nyíregyháza > Nyiregy, Nyíregy*. KISS LAJOS (1995: 28–9) is utal több esetben is az ö s s z e t é t e l i t a g e l m a r a d á s a megjelölést viselő folyamatra (pl. *Boldogasszonyfalva > Boldogfa, Ivánkabánháza > Bánháza* stb.). A n é v v é g i r ö v i d í t é s címén olyan adatokat említ továbbá, amikor az ott előforduló „hangzók, hangcsoportok elvesznek” (*Kömlőd > Kömlő, Bácsfalva > Bácsfalu* stb., i. m. 25). Ez utóbbi jelenségre még visszatérünk.

3. A továbbiakban mégis a r e d u k c i ó néven ismert jelenségre fordítanánk kissé nagyobb figyelmet, mivel így talán a névrendszertani sajátságok mellett a nyelvrendszertani (hangtani, morfológiai stb.) változások is jobban szembetűnnek. Nem annyira a név egészének jelentős mértékű megváltozását vizsgál-

juk, nem a teljes névelemek elhagyását, névalkotó részek, egész lexéma nagyságú „tömbök” teljes elhagyását kísérjük figyelemmel, hanem csupán ezek egy-egy kisebb részlegének (hangjának vagy hangcsoportjának) a rövidülésben játszott konkrét szerepére összpontosítanánk. Ebben az esetben a „nyelvtaniság” tehát inkább lenne szempont, mint a „névtaniság”. De ezekre figyelni nem felesleges törekvés, mivel a névanyagban érvényre jutó nyelvi (hangtani, morfológiai, szintaxisbeli) jelenségek milyensége és mennyisége árnyalja azt a szerepet, amit a névanyagban érvényre jutó nyelviség, az egyes nyelvi változások jelentenek.

Az iméntiek némi részletezéseként megemlítem, hogy nem foglalkozunk az olyan névalkotó formákkal, mint pl. a *háza, telke* (kivéve, ha ezek valamilyen névvégi változáson mennek keresztül: pl. *háza > házi, telek > telki*), *falu, köz, szállás, tó, úr, halom, hegy*, figyelmen kívül hagyjuk továbbá azt is, amikor a szóösszetételi előtag *(Mátra-, Szent-, Kereszt-, Nagy-, Kis-)* teljes elmaradása megy végbe, valamint a kétszeres redukció sem tartozik jelen vizsgálataink körébe (ehhez lásd TÓTH V. 2008a: 100). A fenti elv talán vitatható gondolatot fogalmaz meg, ugyanakkor azonban a névformálás nyelv(tan)i sajátságait kissé jobban előtérbe helyezi.

4. A fentiekhez hasonló vizsgálatok ugyan készültek a magyar névtudományban az utóbbi években, évtizedekben, de azt gondolom, hogy ez alkalommal a változások t í p u s a i r a lenne célszerű kitérnünk.

4.1. Az egyik nagy csoportot alkotják a t o l d a l é k m o r f é m á k elmaradásával létrejövő névalakok (az adatok száma nagy, de ezeket felesleges talán közölni, hiszen csak egyes típusok jellemzése a célunk).

a) A *-d* helynévképző elhagyásával alakultak a *Kisfalud > Kisfalu, Kistelegd > Kistelek, Kisbátorod > Kisbátor* stb. településnevek.

b) A birtokos személyjel elmaradására látunk példát a következőkben *Andrásvágása > Andrásvágás, Bajorvágása > Bajorvágás, Istvánvágása > Istvánvágás, Martonvására > Martonvásár, Papvására > Papvásár, Sálvására > Sálvásár* stb.

c) Egyedi esetekként jellemezhetjük a *Csenkesz > Csenke, Ílibeta > Libet, (Nagy)divina > (Nagy)divény, Szelnice > Szielnic, Szila > (Nyitra)szil* neveket. Ezekben az adatokban a szóvégi morféma (?) funkciója homályos.

d) Itt kell megemlítenünk azokat a diftongusváltozatokat, amelyek önálló szóalakokban jelentkeznek, bár ezek csak akkor tartozhatnak ide, ha a diftongus két eleméből monoftongus fejlődik: (*Dunaj >) Duna, Guor > Gór, Pauli > Páli, Pólyi, Rabaj > (Nagy)rábé, Saul > Sály, Vejcse > Vécse* (lásd KISS L. 1995: 19).

e) A *falva ~ falu*-féle szóvégcsere is alighanem ide tartozik, hiszen a *falva* alak redukcióval keletkező rövidebb alakja csak a *falv* lehet(ne), mivel azonban a birtokos személyjel nélküli nyelvtani alak tőváltozata a *falu* forma, így a rövidülés variánsává és rövidebb alakjává természetesen a *(falv- >) falu* válik, a hangtani változatot tehát az alaktan „produkálja”, azaz írja fölül. Feltétlenül el-

képzelhető az is, hogy nem az említett folyamat ment végbe, hanem a variánsok közötti egyszerű választással dőlt el a két alak közti „harc". Lássunk azonban néhány példát a jelenség illusztrálására: *Bácsfalva > Bácsfalu, Bagolyfalva > Bagolyfalu, Balotafalva > Balotafalu, Bátorfalva > Bátorfalu, Behárfalva > Behárfalu, Benedekfalva > Benedekfalu, Császárfalva > Császárfalu* és még nagyon sok adat (lásd KÁZMÉR 1970: 89–95, 275–86 stb.).

4.2. Az *-i* képzőmorféma igen gyakran esik áldozatul a redukciónak: *Derzsi út > Derzs út, Encsencsi út > Encsencs út, Császári út > Császár út, Piricsi út > Pirics út* stb. (vö. HOFFMANN 2007: 147, TÓTH V. 2008a: 100–2).

4.3. A *falva ~ falu* rövidüléses formáihoz tartozik a *fa* 'falu' alakváltozat is. A *falva ~ falu ~ fa* alakváltozatok problematikáját KÁZMÉR MIKLÓS (1970) és TÓTH VALÉRIA (2008b) után teljesen felesleges lenne nyelvtörténeti szempontból is elővenni. Itt már tehát nem egyszerűen egy toldalékmorféma elmaradásáról van szó, hanem egy bonyolultabb redukciós nyelvi folyamat végeredményéről, és talán nem szükséges okvetlenül felvázolni, hogy pontosan milyen hangtani fejlődés eredménye a *fa* alak, de hogy eltűnés történt, az nyilvánvaló. Csupán a példaanyag illusztrálása céljából említünk néhány településnévi alakváltozatot: 1441: *Boldogfa,* 1535/1700 k.*: Abrahamfa,* 1622: *Alibanfa,* 1774: *Nyárádi Antfa,* 1808: *Ántfa,* 1773: *Aszonfa,* 1808: *Bácsfa,* 1736: *Balásfa,* 1535/1700 k.: *Banfa,* 1677: *Barátokfa,* 1696: *Becsefa, Beczefa,* 1733: *Boldog-Aszonfa,* 1627: *Boldoghfa,* 1622: *Bottfa,* 1773: *Budaffa,* 1572: *Palffa,* 1612*: Karácsonfa, Botfa,* 1627: *Apátfa, Boldogfa, Bötefa, Gogánfa, Jakabfa* és még igen sok más adat (vö. KÁZMÉR 1970: 64–97, 104, 252–6, 286 stb.).

5. A *Meje, Kismeje, Nagymeje* általában „megcsonkult" az *-i* képző előtt (INCZEFI 1970: 35), tehát igazában itt is redukció történt. Az eset teljesen hasonló a *háza > házi, falva > falvi, telke > telki* szavakban végbemenő változásokhoz, ugyanis itt aligha egy úgynevezett névtani természetű változás lépett fel, hanem a magyar *-a/-e* végű szavak tőtani viselkedése, azaz váltakozása indította el a kiesést. Az ilyen változásokkal kapcsolatban BÁRCZI azt jegyzi meg, hogy „régebben az *-i* melléknévképzőbe beleolvadt e tövek végső magánhangzója, s ezt az állapotot egyes családnevek megőrzik, így pl. *Bátky < Bátka + i* (…), *Berzeviczy < Berzevice + i*" (1958: 33). A földrajzi nevek köréből HOFFMANN (2007: 147) említi a *Piricse + i + út > Piricsi út* formát is. A nyílt vagy zárt *e* bizonyos esetekben amúgy is kész a kiesésre, ezt láthatjuk a következő példákban: *reá > rá, leány > jány, lány, né+ ember > ném̀ber,* de nevekben is: *Andreas > András* (vö. KISS J.–PUSZTAI 2003: 334).

6. A rövidült névformák között szerephez jut a h a p l o l ó g i a is a földrajzi nevek körében: *Dicháza* 'major Homorogdtól délnyugatra' *< Didicháza, Didicsháza, Csipkerek < *Csipkekerek, Háromfalva < Háromfafalva, Piski < Pispüki, (Balaton)szárszó < Szárazaszó, (Bihar)vajda < Vajvada* stb.

7. Redukcióhoz vezet az úgynevezett összerántás is a nevekben: pl. *(Nagy)mizdó < (Nagy)mézadó, Tárnok < Tavarnok* stb. Úgy látszik, hogy a becézés — amely főleg a személyneveknél használatos — nagyon is kihasználja ezen a téren a nyelvi lehetőségeket: (*Apollónia > ?) Plóni, (Dorottya >) Dottya, (Johanna > Joanka ~ Joánka >) Janka* (HAJDÚ 2003: 716), *(Katalinka >) Katinka, (Ilonci* vagy *Irénci >) Inci* stb. (vö. RÁCZ E. 1967, illetve 1966: 88–91).

8. A hangalaki rövidülés körébe vonható, s így talán a redukció egyik típusa lehet a két nyílt szótagos tendencia érvényesülése során létrejött névalak: pl. *Nemti (< Németi), Pinka (< Pinkova), Szepsi (< Szepesi), Takta (< Tokota), Torna (< Tornova)* (KISS L. 1995: 5). KISS LAJOS e helyütt azt is megjegyzi, hogy e törvényszerűség „érvényesülése szempontjából külön csoportot alkotnak azok a földrajzi nevek, amelyek birtokos személyraggal vannak ellátva: *Ráksa < *Rákosa <: Rákos; (Kis)várda < Várada (<: Várad)*" (i. m. 6). A **Hederevár*-ból a harmadik nyílt szótag kiesésével jöhetett létre a *Hédervár* alak (i. m. 6).

Meglehetősen gyakori a földrajzi nevekben a szóbelseji összerántódás, mégpedig rendszerint egy szótag kiesése révén: *(Nyír)ábrány < Ábrahám, Bácsfalva < Bácsafalva, Baks < *Bakos, Bános < Bálványos, Barkaszó < *Berekaszó, Besnyő < Besenyő, Bethlen < Betlehem, Csaroda < Csarnavoda, Csepreg < Csepereg* és még sok más adat (KISS L. 1995: 27–8; az itt említett példák egy része azonban más típusú hangváltozással is magyarázható). A jelenség eredetével kapcsolatban csak annyit olvashatunk KISS LAJOStól, hogy „sűrűn használt szavak úgy rövidülhetnek meg, hogy belsejükben szótagok vonódnak össze, tehát szinte összerántódnak" (i. h.). Az összerántódásnak — nézetünk szerint — hangtani, beszédbeli okai vannak, a gyorsan és nyilván gyakran ejtett szavakban az ilyen elhagyások ugyanis rendszerint megtörténnek (a gyakran használt köszönésekben vagy megszólításokban is ezt látjuk, pl. *szervusz > szia, (kezét)csóklom,* az egykori *kend* 'kegyelmed' stb.).

Ide tartozik a név eleji hangzóvesztés (aferézis) is. Ilyenkor a szó elejéről eltűnik egy hang. Elvileg a hang a rendszer bármelyik eleme lehet, de a magyarban talán sajátos, hogy a *ju-/jo-/ja-* szókezdet (s talán a szóeleji *i-/je-)* mintha gyakrabban esne áldozatul az aferézisnek: pl. *Árdány < Jordán(falva), Dulimán-dűlő < Odulman* személynév, *Enlaka < Jandlaka, Ihász < Juhász, Illanó < Jelenovó < Jalóc(melléke), Ilonca < *Jalomica, Inota < Jonata, Isztrebe < Jasztraba* stb. (vö. KISS L. 1995: 23).

Érdekes módon olykor a szókezdő *i-*, de más magánhangzó (pl. *o-, ü-*) is elmaradhat a szó elejéről: *Iváncsod > Váncsod, (Izsólaka >) Izsáka > Zsáka, Izsép > Zsip, *Orohovica > Rahovica,*Orohovec > Rohonc,*Üvervölgy > Vérvölgy* (KISS L. 1995: 23).

9. Nem gyakran, de az is előfordul, hogy a szókezdő mássalhangzó-torlódás első eleme esik ki: (szláv *Hmelinica* >) 1808: *Me-*

lincz, (Hradistyán >) Radostyán, (Hrahó >) (Rima)ráhó, (szln. *Frankolc* >) *Renkóc* 'Lendvaerdő', *(Vrutk >) Ruttka, (Hrussó >) (Balog)russó, (Strázs >) Trázs, (Strizs >) Trizs* (vö. KISS L. 1995: 23).

10. A magyar hangtörténetből is jól ismert sajátság, hogy a nevek elejéről a *v-* (egykori bilabiális hang: a *β*) is elmaradhat. Ez a földrajzi nevekben is megtörténik: *Atya* (major Iszkaszentgyörgytől északra): 1314: *Athya* < *Vatya, (Novaj)idrány* < *Vidrány, (Kis)igmánd* < *(Kis)vigmánd, Igar* (major Fehérvárcsurgótól keletre): 1212: *Igor* < *Vigor* (vö. KISS L. 1995: 24).

11. A név belseji mássalhangzók se kerülik el a kiesést: *(Álcs >) Ács, (Apátfája > Apafája>) Apafa, (Apáthida >) Apahida, (Árvapatak >) Árapatak, (Arnolt >) Arnót, (Bodhida >) Batida, (Belna >) Béna, (Csolt >) Csót, (Deushida >) Deseda* stb. Megjegyzendő azonban, hogy az itt említett példák megítélése ismét csak sokféle tényezőtől függ, s bennük a névtest alakulását különféle (hangtani, morfológiai) változások egyidejűleg módosították. Számos más, különböző hangtani helyzetben előforduló adatot idéz még KISS LAJOS (vö. 1995: 22–3). A következő hangtani kapcsolatokból esnek ki a mássalhangzók: *lt > t, ld > d, tf > f, th > h, dh > h, rv > r, ln > n, sh > s, rssz > rsz, rzsh > rzs, nh > h, rgyv > rv, jv > j, nch > nc, ltd (td) > dd, ltt> tt, lv > v, ndt > nt, gt > t, ckh > ch, rkf > rf, *lysz> sz, ks > s, lc > c, lcs > cs, ngt > nt, ml > l, kf > f, rv > r, stk > sk, rcsh > rcs, tr > t, lc > c, rdv > dv, ntm > m, ntv > m, nh > h, dl > l, sztt > t, lk > k, lm > m.*

12. Az e l v o n á s körébe sorolandó a valójában tévesen ragnak, jelnek tekintett elemek leválasztása a szóalakról. Jelnek vélt elem leválasztásának látszik a *Kaszaperek >Kaszaper,* illetve a *Szedernyék > Szedernye* módosulás, amelyekben a név végződését a többesjellel azonosítva vonták el. A *Valpó* helynév a *Valpót* személynévből a tárgyragnak érzett szóvégi *-t* elvonásával jött létre. Helyhatározóragos alakoknak érezte a beszélőközösség az *-án, -én* végű névformákat a *(Cserenyén >) Cserenye, (Kelenyén >) Kelenye, (Küsztén >) Kiszte, (Malonyán >) Malonya, (Oltszemény >) Oltszeme ~ Oltszem, (Szucsán >) Szucsa* stb. nevek esetében (lásd mindehhez KISS L. 1995: 10).

13. Talán meglepő, de a névhasználó a nyelv életének szokatlan vagy nem várt lehetőségeit is felhasználja a névformálásra, mint pl. a n é p e t i m o l ó g i á t : *Haranga > Aranka, Beregaszó > Barkaszó, Basarc > Basaharc, Berthelm > Berethalom, Bögler > Boglárka, Boldókő > Boldogkő, Burgberk > Borberek, Basfalva > Borsfa* stb. (vö. KISS L. 1995: 20).

14. Egyes esetekben a hiátustöltő hangnak vélt mássalhangzó *(v, j, h)* is kieshetett: lásd ehhez a *Tüisses-, feyr* stb. alakokat (vö. pl. 1317: *Tuissespalag,* HA. 1: 31, 1299: *Twysesweulg,* HA. 1: 96; +1256: *Feyrtou,* HA. 1: 101, 1293/1323: *Feyrnad,* HA. 1: 92).

15. Összefoglalásképpen azt mondhatjuk, hogy a fenti változások természetesen a nyelvi, nyelvtani (nyelvtörténeti) rendszernek is elemei. A változások típusait csupán azért gondoltuk bemutatni, hogy lássuk, melyek azok a jelenségek, jelenségtípusok, amelyek a névtan területén is — ha nem is kizárólagos jelleggel — előfordulnak. A bemutatásukat talán az is indokolta, hogy a névrövidülés gyakran előforduló sajátság, s a kommunikáció tömörségét és hatásosságát is szolgálja. Megállapítható, hogy a hangtan területén a változások nem tetemesek, rendszerint egy-egy hang esik áldozatul (pl. az *i-*, a kettős mássalhangzó-torlódás első eleme kiesik, a *ja-/jo-/-ju/-je* pedig *i*-vé válik). A szó eleje, közepe és vége is részt vehet a rövidülésben, tehát bármelyik hangtani helyzet „nyitott" a változásra. Az általam vizsgált adatokban az látszik, hogy a két nyílt szótagos helyzetben a magánhangzók kiesését az esetek eléggé nagy számában nem követi az első szótag megnyúlása (mint például a közszavakban: *palica* > *pálca, malina* > *málna* stb.). A *falu ~ falva ~ fala ~ fa* alakváltozati gazdagsága szinte egyedülálló a nyelvi rendszer egésze felől — azaz nemcsak onomasztikailag — nézve a jelenséget, ez a földrajzi neveken kívül aligha fordul elő. Ezek itt ugyanis önálló funkcióval és alakkal bíró névformák, teljes értékű lexémák. Megjegyezzük még, hogy a mássalhangzó-kapcsolatokból bármelyik mássalhangzó kieshet, az adatok alapján azonban úgy tűnik, hogy az *l* hang különösen kész az eltűnésre, viszont az *r* — noha hasonló fonetikai természetű hang — másként viselkedik.

Irodalom

E. ABAFFY ERZSÉBET (1974), Szóvégrendszerünk az ős- és az ómagyar korban. A szóvégi redukálódás. *MNy.* 70: 430–40.

BALÁZS GÉZA (1997), Helynévrövidülések — antropológiai nézőpontból. In: *Szavak — nevek — szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára.* Szerk. KISS GÁBOR–ZAICZ GÁBOR. Bp. 29–35.

BÁRCZI GÉZA (1958), *A magyar szókincs eredete.* Második, bővített kiadás. Bp.

HA. 1. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Debrecen, 1997.

HAJDÚ MIHÁLY (2003), *Általános és magyar névtan.* Bp.

HOFFMANN ISTVÁN (2007), *Helynevek nyelvi elemzése.* Második kiadás. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 67. Bp.

INCZEFI GÉZA (1970), *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. Makó környékének földrajzi nevei alapján.* Bp.

INCZEFI GÉZA (1972), Az elliptikus földrajzi nevekről. *MNy.* 68: 310–5.

KÁZMÉR MIKLÓS (1970), *A »falu« a magyar helynevekben. XIII–XIX. század.* Bp.

KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC (2003), *Magyar nyelvtörténet.* Bp.

KISS LAJOS (1995), *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése.* NytudÉrt. 139. sz. Bp.

RÁCZ ENDRE (1966), Manci. *MNyj.* 12: 81–93.

RÁCZ ENDRE (1967), Megjegyzések a magyar becézőnevek alakulásmódjairól. *MNy.* 63: 292–7.
SZATHMÁRI ISTVÁN (1989), A helynevek megrövidítéséről. *MNy.* 85: 225–6.
TÓTH VALÉRIA (2008a), *Településnevek változástipológiája.* Debrecen.
TÓTH VALÉRIA (2008b), A *-falva > -fa* változás településneveinkben. *HT.* 3: 105–19.